

ARAP DÜŞÜNCE TARİHİNİN ÖLÜMSÜZ ESERİ: İBNU'N-NEDİM'İN *EL-FİHRİSTİ**

Muhammed Yûnus el-Huseynî
Çeviri: Eyyûp Tanrıverdi**

Özet: İbnu'n-Nedîm'in adını, Arap kültür tarihinin baş sayfasına taşıyan özellik, onun *el-Fihrist* adlı eserinde, rahat bir ifadeyle, Samî kültürleri alanının literal dökümünü yapmasıdır. Ondan önce daha dar alanda meydana getirilen çalışmalar da günümüzde kültür tarihi için çok kıymetli olma niteliğine sahiptir. Sözelimi Huneyn bin İshâk'ın Galen bibliyografyasına dair literal dökümü mükemmel bir bibliyografik çalışmadır. İbnu'n-Nedîm ise bu mükemmeliyeti bilim tarihinin bütünü açısından yakalamıştır. Modern dünyanın büyük ilgi gösterdiği bu esere ait nüshaların İstanbul kütüphaneleri ile ilişkisi, *el-Fihrist*'in Osmanlı kültüründe takdir edildiğinin ispatıdır. Bu bakımdan eserin modern dünyaya teşrifinin serüveni ile ilgili bu yazının Türkçeye çevrilmesi anlamlı görülmüştür.

Anahtar kavramlar: İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*

al-Fihrist of Ibn al-Nadim

Summary: Being discovered by the orientalis, Ibnu'n-Nedîm's *el-Fihrist*, lately has been the main source for the oriental studies. Actually, we know that it had been appreciated by the Ottoman scholars, cause the present manuscripts are totally related to the Ottoman cultural area. Also, it is important that we get into account that modern bibliographical works by the later and modern scholars like Katip Celebi and Brockelmann is not deprived of historical ground having comprehensive samples. And this paper is the translation of an article relating with *el-Fihrist*'s modern editions.

Keywords: Ibnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*

*Çevrilen makalenin künyesi şöyledir: Muhammed Yûnus el-Huseynî, "Eserun Hâlid fi târihi'l-fikri'l-Arabî: Kitâbu'l-fihrist li-Ibn en-Nedîm", *Mecelletu Mecma'i'l-ilmiyyi'l-Irâkiyyi bi-Dımaşk*, XI/11-12 (1931), ss. 678-687.

**Dr., Dicle Üniv. İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı.

ARAP DÜŞÜNCE TARİHİNİN ÖLÜMSÜZ ESERİ: İBNU'N-NEDİM'İN *EL-FİHRİST*'İ

Başta Napolyon seferine katılanlar olmak üzere Batılılar çeşitli amaçlarla Doğuya geldikçe, çok sayıda Arapça el yazmasını da toplayıp kendileriyle götürdüler. Bunlar arasında İbnu'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inin iki nüshası da bulunuyor. Bu nüshalardan biri, XVIII. yüzyılda Kahire'den Paris'e götürüldü. Biri de aşağı yukarı aynı tarihlerde İstanbul'dan Leiden'a götürüldü. Alman doğubilimciler bu iki nüshaya büyük ilgi gösterdiler. Nihayet nüshalar üzerinde çalışmayı Gustav Flügel deruhte etti. Flügel'in 1850'de başlayan çalışması, yirmi küsur yıl sürdü. Ancak Flügel, 1871'de daha eseri yayınlamadan öldü. Bunun üzerine eserin yayınlanmasını Johannes Roediger ve August Mueller üstlendi. Böylece *el-Fihrist*, 1872'de yayınlandı. Ancak yazma eserlerin ilk baskılarında görüldüğü üzere, bu baskı büyük hatalarla dolu olarak ortaya çıktı. Bununla beraber eserin yayını, Doğuya alâka gösteren Avrupa çevrelerinde büyük ilgi gördü. Flügel de o sıralar ulaşabildiği Arap kaynaklarını kullanarak özel isimlerin imlâsı ve seslendirmesi konusunda büyük bir çaba sarf etmişti. Buna rağmen onun hazırladığı bu yayın ebter kaldı. Bu husus iki şekilde ispat edilebilir:

Birincisi, Yâkût, *Mu'cemu'l-udebâ*'da bir çok alimin ismine yer verir, bu arada *el-Fihrist*'ten nakiller yaparak bilgi aktarımı yapar. Flügel'in hazırladığı metinde ise bu nakillerden hiçbir eser görülmemektedir.¹ Sözgelimi Yâkût, *Mu'cemu'l-udebâ*'da el-Câhız'ın biyografisine yer verir² ve burada İbnu'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'te şöyle dediğini ifade eder: "Ben bu iki eseri, Ebû Yahyâ Varrâk el-Câhız künyeli Zekerıyyâ bin Yahyâ'nın el yazısıyla yazılmış nüshasını gördüm." Fakat yayınlanan metinde bu ibare görülmemektedir.³

İkincisi, Profesör M.T.Houtsma, İbnu'n-Nedîm tarafından yazılmış olan bir dizi biyografi tespit etmiştir. Bunların hiçbirini yayınlanan metinde mevcut değildir. Houtsma, bu biyografileri *WZKM* de yayınlamıştır.⁴

Bu arada talih, Doğubilimci Ritter'e güldü. Ritter, geçen yıl Flügel'in kullandığı nüshaların kaynak nüshalarına ulaştı. Uzun bir süre kayıp kalan bu iki nüsha, Paris nüshası ile İstanbul'daki Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'ndeki nüshadan kopya edilen nüshanın kaynak nüshalarıdır. Paris nüshası, eserin ilk altı makalesini içerir. Şehid Ali Paşa Kütüphanesi nüshasında ise eserin sadece son dört makalesi bulunuyor. Bu nüsha muhtemelen müellif hattıdır. Ritter, bu iki nüsha; ayrıca İstanbul'da bulunan Yeni Cami Kütüphanesi⁵ nüshası ile Köprülü Kütüphanesi'ndeki⁶ iki nüshaya dayanak yeni ve tam bir neşir yapma hazırlığına girişti. Ancak Ritter de Medine'deki merhum Arif Hikmet Kütüphanesi'nde⁷ mevcut nüshayı gözden kaçırdı. Bu bakımdan onun kuracağı metin de eksik kalacaktır.

Öyle anlaşıyor ki İbnu'n-Nedîm eserini iki müstakil bölüm olarak kurmuştur. Birinci bölüm, sadece İslâm araştırmalarını kapsar. Bu bölüm, İslâm inancı üzere indirilen şariatler, nahiv, siyer, şiir, şairler, kelâm, kelâmcılar, fıkıh, fıkıhçılar ve hadisçiler gibi konuları kapsar. Paris nüshası tamamen bu bölümün kapsamından ibarettir. İkinci bölüm ise İslâm'dan önce oluşan ve gayri İslâmî çevrelerde gelişen ilimlere dair araştırmaları kapsar. Bu bölümde de felsefe, kadim ilimler, gece toplantıları (esmâr), hurafeler, büyü (azâim),

MUHAMMED YUNUS EL-HUSEYNİ / EYYÜP TANRIVERDİ

sihir, gözbağcılık (şa‘veze), doktrinler (mezâhib), inançlar, kimya ve sanat erbabı kadim ve-yeni felsefeciler gibi konular ele alınmıştır.

Yazarın eserini iki müstakil eser hâlinde yazdığına dair kanıt şudur: İbnu’n-Nedîm eserinin telif tarihini 377/987 yılı olarak gösterir ve bunu birinci bölümde bir çok yerde ifade eder. Oysa ikinci bölümde buna hiçbir şekilde yer vermez.

Bu arada Arap tarihi ve biyografik kaynakların büyük bir kısmı, gerek Mısır’da, gerekse Avrupa’da yayınlanmış bulunuyor. Bunlar, eserin metnini tespit etmede kullanılabilecek kaynaklardır. Artık örneğin *Tabakātu’l-etibbâ*, *Mu‘cemu’l-udebâ*, *Târihu İbn el-Kıftî*, *Nuzhetu’l-elibbâ*, ve es-Suyûtî’nin *Vugyetu’l-vu‘ât*’ı gibi eseler günümüzde mevcuttur ve bunların hepsi elimizin altındadır.

Haddizatında geçen yıl eseri yayınlamak için bir çalışma yürüten Ahmed Emîn bu zor görevi üstlenerek eseri tashih edip imkânlar ölçüsünde eksiksiz olarak yayınlasaydı, fevkalâde olacaktı. Yakın bir gelecekte eserin doğru ve tam bir nüshasının bulunması ümidi de çok güçlü bir olasılıktır. Bu arada Kolombiya Üniversitesi, Beyrut Amerikan Üniversitesi rektörü Bayard Dodge’a eseri tashih edip İngilizceye çevirmeyi önermiştir.

Bütün bunlara rağmen günümüzde elimizdeki kaynaklarda özetlenen biyografiden daha fazla bilgi içeren bir yazma bulunmadıkça, bizzat İbnu’n-Nedîm’in kendisi hakkındaki bilgimiz eskiden olduğu şekliyle kalmaya devam edecektir. Bazı kaynaklarda İbnu’n-Nedîm’in biyografisine yer verilmektedir. Ancak bu eserlerde İbnu’n-Nedîm hakkında verilen bilgilerin, İbnu’n-Nedîm’in eserinden başka bir kaynağının olduğunu sanmıyoruz. Buna göre Yâkût’un *İrşâdu’l-erib*’de ve İbn Hacer’in (853/1449) *Lisânu’l-mizân*’da (ez-Zehabî’nin *Mizânü’l-i‘tidâl*’i eki) yer verdiği bilgiler, İbnu’n-Nedîm’in biyografisi için ikincil kaynaklar olmaktan öteye geçmez. Aynı şekilde İbnu’n-Neccâr’ın *Zeylu Târihi Bagdâd*’da yer alan: “385 yılı Şaban ayının yirmisinden (19 Eylül 995) sonra Çarşamba günü vefat etti” şeklindeki ifadesini kabul etmek de mümkün değildir. Çünkü bizzat İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*’te bazı biyografilerde bu tarihten sonraki tarihleri kaydetmektedir. Fakat Flügel ve Ahmed Emîn’e göre ise⁸ “İbnu’n-Nedîm eserini 377/987 yılında yazdı. Bu nüshada bazı yerleri boş bıraktı. Daha sonra bunları doldurmaya devam etti. Ya da nüshaya muhtelif zamanlarda ilâveler yaptı.” “Nitekim İbn Hallikân’da aynı yolu izlemiştir.”⁹

Bu bakımdan, J. Fück’ün de ifade ettiği gibi,¹⁰ bu tarihlerin tamamını inihal olarak değerlendirmek durumundayız. Öyleyse İbnu’n-Nedîm’in hayatı ile ilgili bilgileri imkânlar ölçüsünde bizzat onun eserinden takip edelim:

Tam adı, Muhammed bin İshâk en-Nedîm’dir. Künyesi, Ebu’l-Ferec ibn Ebî Ya’kûb el-Varrâk’tır.¹¹ *el-Fihrist*’in birinci bölümünü 377/987 yılında yazmıştır. Kendisi bunu eserinde defalarca ifade eder. Daha sonra 377/987 yılından V./XI. yüzyılın başlarına kadar geçen süre içinde çeşitli makaleler ilâve etmiştir. İbn en-Nedîm eserinin başka bir yerinde el-Berda’î’nin biyog-

ARAP DÜŞÜNCE TARİHİNİN ÖLÜMSÜZ ESERİ: İBNU'N-NEDİM'İN *EL-FİHRİST*'İ

rafisini işlerken¹² “Onunla arkadaş olduklarını ve görüştüklerini” söyler. Bu ise İbnu'n-Nedîm'in 320/932 ile 325/936 yılları arasında doğduğunu düşündürmektedir. Buna göre eserini elli yaşlarından sonra yazmaya başlamış ve V. yüzyılın başında da ileri bir yaşta vefat etmiş demektir. Bunu İbn Nubâte'nin biyografisi içinde yer alan “Ebû Nasr İbn Nubâte et-Temîmî, Seyfuddevle'nin şairlerindendir, 400/1009 yılından sonra vefat etmiştir”¹³ şeklindeki ifadesi ile İbn Cinnî'nin 392/1001 yılında öldüğüne¹⁴ dair kaydından anlamaktayız.

İbnu'n-Nedîm, Bağdatlıdır. Bu konuda kuşku yoktur. Kendisi Bağdatlıların biyografilerinde detaylara girer. Muizzuddevle döneminde Bağdat'taki Mani mensuplarının sayılarını vermektedir. Kendi ifadesi şöyledir: “Medînetu's-selâm'da ise Muizzuddevle döneminde onlardan (Mani mensuplarından) üç yüz kişi kadarını tanıdım. Günümüzde ise onlardan beş kişi bile bulunmaz.”¹⁵

İbnu'n-Nedîm Çinlilerin doktrinlerini anlatırken Necranlı bir rahip ile görüştüğüünü belirterek şöyle der:

“Başpiskopos (el-câslık), onu...Çin'e atamıştı, onunla beraber ayrıca beş Hristiyanı da tayin etmişti. Altı yıl sonra bunlardan bu rahip ve diğer bir kişi geri döndü. Onunla Dâru'r-Rûm'da; kilisenin arkasında karşılaştım.”

Flügel 1871'de “Dâru'r-Rûm”un İstanbul olduğunu, söz konusu kilisenin de Justinianus tarafından yapılan ve daha sonra Türklerin Ayasofya Camii adıyla camiye çevirdiği büyük kilise olduğunu ileri sürer. Doğubilimci Fück de bu görüşü destekler. Onlar buna dayanarak da İbnu'n-Nedîm'in İstanbul'a gittiğini iddia ederler. Doğubilimcilerin çoğunluğu ise onların bu görüşüne karşı çıkar. Ahîmed Emîn de bu görüşü kabul etmez. Doğrusu -bildiğimiz kadarıyla- İbnu'n-Nedîm, İstanbul'a gitmedi. Söz konusu ibareye dayanarak onun İstanbul'da bulunduğu sonucuna ulaşmak da mümkün değildir. Bu, beş delil ile açıklığa kavuşmaktadır:

Birincisi tarih kaynakları, bildiğimiz kadarıyla, Arapların İstanbul'u “Dâru'r-Rûm” şeklinde isimlendirdiklerine dair bir kayıt içermiyor. Aksine Arapların İstanbul'a “Beledu'r-Rûm” dediklerini aktarıyor. Bizzat İbnu'n-Nedîm de eserinde İstanbul'u “Beledu'r-Rûm” ismiyle ifade eder.

İkincisi Arap tarihçiler, büyük Arap kentlerinin mahallelere bölündüğünü ve her bir mahallenin “Dâr” ve yanı sıra belirli bir isme nispet edildiğini söylemektedir. Örneğin Yâkût şöyle der:¹⁶

“Dâru'l-kazz, Bağdat'ta sahra tarafında büyük bir mahalledir....Çevresindeki her şey harap olmuştur. Bu mahalle ile bağlantılı sadece dört mahalle kalmıştır.” Yâkût daha sonra şöyle der: “Dâru'l-ferc, Bağdat'ta bir mahalledir.” *et-Tekmile*¹⁷ yazarı da şöyle der: “Seyfuddevle, Bağdat'a gelince Hâkânoğulları mahallelerinde (dâr kelimesinin çoğulu dûr kelimesiyle) bulunan Şâri'ü dâri'r-rakîk'ten geçti.”

MUHAMMED YUNUS EL-HUSEYNÎ / EYYÛP TANRIVERDÎ

Üçüncüsü bizzat İbnu'n-Nedîm, İbn Kullâb'ın biyografisinde şöyle der:¹⁸ "Ebu'l-Abbâs şöyle anlattı: Biz, Hristiyan Pethyon'un yanına gittik. Dâru'r-Rûm'un batı yakasındaydı. Phiton, kilisenin bir köşesine işaret ederek Rahmetli Abdullâh (yani İbn Kullâb) gelip şu köşede otururdu dedi." Buna göre Dâru'r-Rûm, Bağdat'ta bir mahalledir. Kilise ise Dâru's-selâm'da bulunan bir kilisedir, Ayasofya kilisesi değildir.

Dördüncüsü şayet Dâru'r-Rûm, İstanbul olmuş olsaydı, sözü edilen rahibi ve beraberindekileri, başpiskopos değil, patrik atayacaktı. Çünkü İstanbul'da patriklik kürsüsü vardır. Bağdat'ta ise İslâm ülkesindeki Hristiyanların lideri olarak başpiskoposluk kürsüsü vardır. Patriklik, bölgenin en yüksek dinî rütbesidir. Başpiskoposluk, patriklikten aşağı bir rütbedir.

el-Bîrûnî, eserinde şöyle der:¹⁹ "Katolika, başpiskopostur. Melkitlerin İslâm yurdundaki başpiskoposluk kürsüsü, Bağdat'tadır. Bu kürsü de Antakya Patrikliğine bağlıdır. Nesturî başpiskoposu ise Nesturî çoğunluğunun eğilimi dikkate alınarak emirülmüminin tarafından atanır." el-Kalkaşandî de şöyle der:²⁰ "Hristiyanların dinî rütbeleri sekizdir. Altıncısı başpiskopostur. Başpiskopos (el-câslık), Hristiyanlıkta namaz görevlisi olan imamdır." Heissig (Walther ?) ise bu unvanın "Sadece Ermeniler, Yakubîler ve Nesturîler arasında kullanıldığını" söyler. Bağdat'taki ilk Nesturî başpiskoposu, Timatheus'tur. Timatheus, el-Mehdî ve Hârûn er-Reşîd'in arkadaşıydı.

Bu arada milâdî XIII. yüzyılda emirülmümininin Bağdat Nesturî başpiskoposuna verdiği bir ahitname ZDMG'de yayınlanmıştır. Bu ahitname şöyledir:

"Durumunuz, emirülmüminin tarafından değerlendirilmiştir. Siz, dindaşlarınız arasında dinine en çok bağlı, görüşleri ve davranışları en isabetli kişi olduğunuzdan.... Nesturîler, dinî lider olarak sizi seçmek konusunda tam bir görüş birliği sağlamışlardır...Onların sorunlarıyla ilgilenerek onlara yardımcı olunuz... Sizin, Medînetu's-selâm ve İslâm ülkesinde yaşayan Hristiyan Nesturîlerin, hazır olanların ve olmayanların başpiskoposu ve dinî lideri olarak atanmanıza dair, halifenin izn-i sâmilere çıkmıştır."

Beşincisi İbnu'n-Nedîm'in yaşadığı dönemde ve yaklaşık üç yüzyıllık öncesinde Nesturîler dışında misyon faaliyetleriyle ilgilenen başka bir Hristiyan mezhebi yoktur. Nesturîlerin lideri de başpiskopostur. Marco Polo, Sokotra'da²¹ Papa'ya değil, Bağdat patriğine bağlı Hristiyanlarla karşılaştığını anlatmaktadır. O burada Bağdat başpiskoposu diyeceğine yanlışlıkla Bağdat patriği ifadesini kullanmıştır. Nesturîlerin Çin'e yönelik ilk misyon faaliyetinin tarihini bilmiyoruz. Ancak Nesturî I. Sliwazkha'nın²² milâdî VIII. yüzyılda Çin'e bir metropolit (mutrân) gönderdiğini kesin olarak biliyoruz.²³

Bütün bu kanıtlardan sonra artık İbnu'n-Nedîm'in yukarıda geçen ifade-sine dayanarak onun İstanbul'a gittiğini söylemek imkânsızdır.

Tekrar İbnu'n-Nedîm'in biyografisine dönelim. Babası, son üç makaleden anlaşıldığı üzere "varrâk"tır. "en-Nedîm" lâkabının kendisine mi, yoksa babasına mı ya da eski atalarından birine mi ait olduğunu bilemiyoruz. İbnu'n-

ARAP DÜŞÜNCE TARİHİNİN ÖLÜMSÜZ ESERİ: İBNU'N-NEDİM'İN *EL-FİHRİST*'İ

Nedîm, *el-Fihrist*'te bazı "nedîm"lerin biyografilerini vermektedir. Bunları İshâk bin İbrâhîm el-Mavsîlî ile başlatır ve el-Âmidî ile bitirir. Fakat bu biyografilerde sözü edilen "nedîm"lerle akrabalığını çağrıştıracak herhangi bir ifadeye rastlanmıyor. Bu bakımdan "en-Nedîm"ın onun kendi lâkabı olduğunu tercih ediyoruz. Bu tercihimizi teyit eden bir husus da İbnu'n-Nedîm'in Adududdevle bin Buveyh'in çağdaşı olmasıdır. Adududdevle ise "ölü durumda olan ilim dallarını canlandırmış, dağılmış olan ilim adamlarını toplamış"²⁴ bir kişidir. Daha da önemlisi kendisi "Bir entelektüel idi, kültürlü insanlara sempatisi vardı, bir çok ilim dalına ilgi duyardı."²⁵ Bu bakımdan İbnu'n-Nedîm'in bu büyük sultanın nedîmi olması ya da yakın adamları arasında yer almış olması uzak bir ihtimal değildir.²⁶

Her ne olursa olsun, İbnu'n-Nedîm'in seçkin bir ilim aktarıcısı olduğuna inanıyoruz. Onun da tıpkı babası gibi bir "varrâk" olduğunu söylemek yanlış değildir. Çünkü onun *el-Fihrist*'te yer verdiği onca yazar ve esere o dönemde "varrâk"lar dışında birinin vakıf olması mümkün görünmüyor. İbnu'n-Nedîm, ünlü şairlerin ve mutasavvıfların biyografilerini veriyor. "Nedîm"ler, "celis"ler, musikîşinaslar (el-mugannîn) ve şovmenler (el-mudhikîn) ile ilgili tarihî bilgiler aktarıyor, bunlara ait eserleri ayrıntılı olarak işliyor. Büyücüler (el-mu'azzimîn), gözbağcılar (el-muşa'bîzîn), sihirbazlar (es-sehere), illüzyonistler (erbâbu'l-hiyel ve'l-harekât) ile ilgili bilgiler veriyor, hurafeleri anlatıyor. Din ilimleri, siyasî tarih, kâtipler ve yazarlar hakkında bilgi veriyor, muhtelif millet ve mezheplerin doktrinlerini ayrıntılı olarak ele alıyor. Bütün bunlara bir dizi kitap ve risale de eklenmelidir. Hatta bunların varak, sayfa ve satır sayılarını da veriyor. Bu tür bilgileri o dönemde veya daha önce kimse vermemektedir.

İbnu'n-Nedîm ayrıca eserinde pek çok "varrâk"a da yer vermektedir. Bunlardan biri de Yakubî felsefecisi Yahyâ bin Adî'dir. Onun hakkında şöyle der: "Daha önce onu çok istinsah yapması dolayısıyla kınamıştım. Bir gün bana sordu: şimdi seni en çok şaşırtan şey nedir? Sabırlı oluşum? et-Taberî tefsirinin iki nüshasını istinsah ettim. Bunları civar hükümdarlara gönderdim. Kelâmcıların sayısız kitabını istinsah ettim. Bir gün bir gece içinde yüz varak ya da buna yakın istinsah yapıyorum." Buradan hareketle İbnu'n-Nedîm'in sadece o dönemin "varrâk"larına has bir çevre ile bağlantılı olduğu sonucu elde edilir.

Zaten İbnu'n-Nedîm'in kitapçılık (el-virâka) mesleğindeki tecrübesi; çeşitli milletlere ait yazıları, yazı biçimlerini ve harflerin şekillerini anlatımından ve tezhipçiler ile ciltçiler hakkında verdiği bilgilerden kolaylıkla ortaya çıkmaktadır. Onun bu konularda verdiği bilgiler, ancak kitapçılık mesleğini icra edenlerin dikkatini çekebilecek ayrıntılı gözlemlerdir. İbnu'n-Nedîm'in eserinde yer verdiği yazı türleri ile İbn Vahşîyye'nin eserinde kaydettiği yazı türleri arasındaki büyük uyum, İbnu'n-Nedîm'in yazı ve yazı çeşitleri konusunda İbn Vahşîyye'nin eserinden çok şey iktibas ettiğini gösteriyor.²⁷ Bu kanaatin doğru olduğunu anlamak için İbn Vahşîyye'nin *Rumûz*'unun 92-134. sayfalarını, İbnu'n-Nedîm'in dokuzuncu makalesiyle karşılaştırmak yeterlidir. Zaten İbnu'n-Nedîm de bunu saklamış değildir. Hatta kendisi bu ko-

MUHAMMED YUNUS EL-HUSEYNÎ / EYYÜP TANRIVERDİ

nuda aktarma yaparken: “Kadim bir kitapta okudum”, başka bir yerde de “Bazı kadim tarih kitaplarında okudum” demektedir.

İbnu’n-Nedîm, mezheplere karşı gösterdiği hoşgörü ile de ayrıcalıklıdır. Kendisi bir Şîî olmakla beraber, ehlisünnet ve diğer İslâm mezheplerine karşı itidal sahibidir. Onlar hakkında yaptığı rivayetleri de tam senetleriyle beraber nakleder. Ebû Ömer ez-Zâhid’in biyografisini verirken şöyle der: “Birçok alimin onun yaptığı aktarmaları zayıf saydığını ve onu ilâveler yapmakla ilişkilerdirdiğini duydum. Alî aleyhi’s-selâma büyük sevgi ve sempatisi vardı....345/956’da seksen yaşında vefat etti, Allah amellerinin karşılığını versin.” İşte bu, bir hasma karşı yapılan son derece kibar bir duadır. Aynı zamanda bu, büyük bir mezhep hoşgörüsüdür. Mezhep hoşgörüsüne ise sadece büyük düşünürlerin; önemli ve seçkin alimlerin sahip olduğunu biliyoruz.

el-Fihrist’in dokuzuncu makalesinde gayri İslâmî mezhepleri anlatır. Onlara bakışını da burada açıkça ortaya koyar. Onun bu tavrına yaklaşmış olan eski yazarların sayısı gerçekten çok azdır. Sözü edilen dokuzuncu makalenin birinci kısmı “Sabîîler olarak bilinen Harranlı Keldanîlerin mezhebi ile ilgilidir.” Bunlar, Sabîîler ismini ölümden kurtulmak için bir kamufraj olarak kullanırlar. Çünkü el-Memûn, Anadolu seferi sırasında onların giydiği kipalardan hoşlanmamış ve katledilmelerini emretmişti. Bunun üzerine bir İslâm hukuku alimi, onlara kendilerini: “Biz Kur’an’da anılan Sabîîleriz” diyerek tanıtımalarını tavsiye etmişti.

İbnu’n-Nedîm, Keldanî İbnu’l-Vahşîyye’nin biyografisine de yer verir: “Onun bir sihirbaz olup tılsım işleriyle uğraştığı ve bu sanatı icra ettiği iddia edilir.” Daha sonra şöyle der: “Bu yazılarla ilgili birkaç bölümden oluşan nüshayı bizzat inceledim... Bu yazılar; sihirbazlık, sihir, büyü konularında sözünü ettiğim kitaplarda görülebiliyor. Bu tür yazıları sadece bu sanatların dilini bilenler anlayabilir, başka kimse anlayamaz. Bu da kolay değildir. Bu yazılar, Arap diline yapılmış çeviriler de olabilir. Bu husus dikkate alınarak mevcut örnekler üzerinden, Allah dilerse, asıllarına ulaşılabilir. (?) Bir sihirbaz olup tılsım işleriyle uğraştığı ve bu sanatı icra ettiğinin iddia edildiğini aktarmasına rağmen, İbnu’n-Nedîm’in İbn Vahşîyye’ye saygılı davrandığı ve ondan nakil yaptığı görülüyor.

Aynı şekilde İbnu’n-Nedîm, Manî mensupları hakkında da bilgi veriyor. Ancak bu konuda kaynaklarına işaret etmiyor. Muhtemelen onun bu konuyla ilgili bilgileri, Muizzuddevle döneminde (336-356 / 947-966) Manî mensuplarının anlatımlarına dayanıyor. İbnu’n-Nedîm bu arada Manî mensuplarının lideri Ebû Alî Recâ’ Yezdâbâht’ın biyografisine de yer verir. Bu konuda şöyle der: “el-Memûn ona: “Müslüman ol be hey Yezdâbâht, eğer sana verdiğimiz eman olmamış olsaydı, sana karşı tavrımız başka türlü olurdu” dedi. Yezdâbâht ise: “Ey müminlerin emiri, nasihatınız güzeldir, sözünüz doğrudur, fakat siz insanları dinlerini terk etmeye zorlayan biri değilsiniz” şeklinde cevap verdi. el-Memûn da: “doğrudur” dedi. El-Memûn, onu el-Muharrem taraflarında ikamet ettirmişti. Kendisine karşı yapılabilecek taşkınlıklara karşı da ona korumalar tayin etmişti.” İbnu’n-Nedîm bu olay hakkında herhangi bir

ARAP DÜŞÜNCE TARİHİNİN ÖLÜMSÜZ ESERİ: İBNU'N- NEDİM'İN *EL-FİHRİST*'İ

yorum yapmaz. Fakat görüldüğü kadarıyla el-Memûn'un bu tavrından hoşnut kalmış gibidir. Aynı şekilde zındıklıkla suçlanan meliklerden ve liderlerden söz edince, onları kınayıcı ve aşağılayıcı hiçbir kelime ilâve etmez. İşte bu, büyük bir dinî hoşgörü ve geniş bir bakış açısı demektir.

İbnu'n-Nedîm'in kadim dinler hakkında verdiği bilgiler ise günümüzde tarihçi ve felsefeci doğubilimciler tarafından hâlâ kaynak olarak kullanılmaya devam etmektedir. Doğrusu onlar, İbnu'n-Nedîm'in verdiği bilgileri tam bir güvenle kabul ediyorlar. Bu nedenle *el-Fihrist* doğubilimciler arasında büyük bir önem kazanmıştır.

İbnu'n-Nedîm ve *el-Fihrist*'i ile ilgili bu yazıyı bitirmeden önce, onun bu eseri yazarken kullandığı yöntemi de ele almamız gerekiyor. Kendisi şöyle der: "Ünlü yazarlardan birine yer verdikten sonra, kendisinden sonra verilenler daha önce yaşamış olsalar bile, ona yakın veya ona benzeyen yazarlara ondan hemen sonra yer verdim. Bu kitabı yazarken takip ettiğim yöntem budur. Allah lutfu ve fazlıyla yardım eder."

Başka bir yerde de; İmâm Nâsır li'l-hak el-Hasen bin Alî'yi anlatırken şöyle der: "Bunlar onun görebildiğimiz eserleridir. Bazı Zeydîler ise onun yüz kadar eserinin olduğunu iddia ederler. Ancak biz bunları görmedik. Eserimizi okuyanlardan bu eserleri görenler olursa, onları eserimizde ilgili yerine koysun, Allah dilerse." Bu şekilde bütün bölümlerde rivayetleri sahiplerine dayandırır, gördüğü eserleri gördüm der, duydukları hakkında da "şöyle şöyle denilmektedir" der. Buradan hareketle dört durum tespiti yapabiliyoruz.

Birincisi İbnu'n-Nedîm, biyografilerine yer vermek istediği kişilerle ilgili bilgileri topluyor ve bunları yaşadıkları döneme göre değil, ilgili oldukları bilim alanlarına göre düzenliyordu.

İkincisi İbnu'n-Nedîm bu eseri ilme hizmet amacıyla telif etmiştir. Çünkü kendisi daha sonra rastlanabilecek yeni bilgilerin başkaları tarafından eserine konulmasına izin veriyor. Amacı hedeflenen yararın sağlanmasıdır. Oysa el-Câhız'ın görüşü bundan çok farklıdır.²⁸

el-Câhız şöyle der: "Rabbü'lalemîni tanımayan kusur arayıcıların çokluğu hatırıma geldi. Onların hemen vakit geçirmeden saçma görüşlerini ve değersiz düşlerini kitabımıza sokuşturarak onu değiştirip bozmalarından emin değiliz.... Bu nedenle bu konuda basiretli davranıp tedbirimizi almak istedik....Hemen (Risâletü's-Şî'a) eserinin nüshalarını çıkartıp güvenilir ve basiret sahibi alimlere gönderdik....Eserimize aykırı bir şey ona sokuşturulursa ve ona uymayan bir şey eklenirse bu durumda tayin edilen nüshaya müracaat ederiz....Bu nüsha ile bozgunculara galip geliriz."²⁹

Bir de bizzat İbnu'n-Nedîm'in kendi eserinde aktardığı bir rivayete bakalım:

"Ebû Ömer Muhammed bin Abdulvâhid (ez-Zâhid) şöyle dedi: Eserin son edisyonu budur. Bu, Ebû İshâk et-Taberî'nin nihai edisyonudur. Ben de ondan sonra bunu okutuyorum. Her kim bu edisyonu rivâyet eder de bana ait

MUHAMMED YUNUS EL-HUSEYNÎ / EYYÛP TANRIVERDÎ

olmayan bir harfi bile ona eklerse, bana iftira etmiş demektir. Bundan böyle Ebû İshâk'ın okutması budur. Ben de onu aynen aktarıyorum.”

Böylece İbnu'n-Nedîm'in bilimsel tavrıyla diğerlerinin mutaassıp bencil tavrı arasındaki fark ortaya çıkmaktadır.

Üçüncüsü İbnu'n-Nedîm, bütün eseri boyunca titiz alimlerin yöntemini kullanmıştır. Her hak sahibine hakkını vermiş, herşeyi yerli yerine yerleştirmiştir. İnsanlardan bir şeyi sakınmamıştır. Söylediklerinde ve naklettiklerinde doğru olanı tespit etmeyi amaçlamıştır.

Dördüncüsü bütün bilim ve sanat dallarında ilgili bilginlerin özet biyografilerine yer vermiş, içerikleri hakkında özet bilgi vererek eserlerinin listesini eklemiştir. Bu yöntem çok yararlıdır. Buna karşın biyografi yazarları ile tarihçilerin bizzat İbnu'n-Nedîm'in biyografisini niçin ihmal ettiklerini anlayabilmiş değiliz. Soyü meşhur olmadığı için mi, fakir olduğu için mi, kendi döneminde şöhret kazanmadığı için mi yoksa bu bir talihsizlik midir? Ya da biyografisi yazıldı da bize mi ulaşmadı? Muhtemelen de yazıldı fakat bize ulaşmadı.

Sonuç olarak *el-Fihrist*, Arap kültürü için bir hazinedir. Arap kültürünün ürettiğine tanıklık eden bir eserdir. Araplar, Arap tarihi, bilimi ve felsefesi ile ilgili olan herkesin *el-Fihrist*'i kullanıp ilgilendiği konularda bu eserden yararlanmasının gerekli olduğuna inanıyoruz.

Muhammed Yunus el-Huseynî

Beytûlmakdis

¹ *Kitâbu't-tâc*, haz. Ahmed Zekî Paşa, 44.

² Yâkût, *Mu'cemu'l-üdeba'*, VI, 75.

³ *Kitâbu't-tâc*, haz. Ahmed Zekî Paşa, 44.

⁴ *Kitâbu't-tâc*, haz. Ahmed Zekî Paşa, 45.

[M.T.Houtsma, “Zum Kitâb al-Fihrist”, *WZKM: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, IV, (1890), ss. 22, çevirenin notu].

⁵ No: 815. Eserin ismi, *Esâmi'l-kutub el-musemmâ bi't-Tezkâri'l-câmi' li'l-âsâr* şeklidir.

⁶ No: 1134 ve 1135. Her iki nüshada eserin ismi *Fihrisu'l-ulûm* şeklindedir.

⁷ No: 447. Eserin ismi *Fihrisu'l-ulûmi'l-kadîme* şeklindedir.

⁸ Eserin Flügel ve Mısır baskılarının girişlerini inceleyiniz.

⁹ Bu hususu es-Seyyid Umar es-Sâlih el-Burgûsî, 1930'da bana ifade etti.

¹⁰ *ZDMG*, c.84, [(1930), ss. 111-124].

¹¹ *el-Fihrist*, 280, 331, (Mısır baskısı).

¹² *el-Fihrist*, 330, (Mısır baskısı).

¹³ *el-Fihrist*, 340, (Mısır baskısı).

¹⁴ *el-Fihrist*, 128, (Mısır baskısı).

¹⁵ *el-Fihrist*, 272, (Mısır baskısı).

¹⁶ *Mu'cemu'l-buldân*, II, 532, Leipzig 1867.

¹⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-umem*, VI, 239, (Mısır baskısı).

¹⁸ *el-Fihrist*, 225, (Mısır baskısı).

¹⁹ *el-Âsâru'l-bâkiye ani'l-kurâni'l-hâliye*, editör: Sachau, 1923, 289.

**ARAP DÜŞÜNCE TARİHİNİN ÖLÜMSÜZ ESERİ: İBNU'N-
NEDİM'İN *EL-FİHRİST*'İ**

²⁰ el-Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ*, V, 474, el-Matbaatu'l-emîriyye, Kahire 1915.

²¹ Aden'in güneyinde bir yarımada, bkz. *Yâkût, Mu'cemu'l-buldâ*.

²² Sliwazkha: "haç şehidi" demektir.

²³ Assemani-Bibl. *Orient*, 414-434.

²⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-umem*, VI, 408.

²⁵ İbn Hallikân, I, 416 (Bulak baskısı).

²⁶ İbn Miskeveyh (VI, 408) şöyle der: "(Adududdevle) bilgeler ve felsefecilerden oluşan özel bir ekip kurup bu ekip için kendi makamına yakın bir mekânda; mâbeynde yer tahsis etmişti. Bu ekip de çeşitli konuları burada rahatsız edilmeden görüşürlerdi. Ayrıca kendilerine maaş ve çeşitli hediyeler veriliyordu."

²⁷ *Şavku'l-mustehâm fî ma'rifeti rumûzi'l-aklâm*, haz. Hammer, 1806.

²⁸ İbnu'n-Nedîm aktarım yapar. Oysa el-Câhîz keskin görüşler serdedir. Bu nedenle kendisine ait olmayan görüşlerin eserine sokulmasından endişe eder.

²⁹ *Mecmû'atu resâili'l-Câhîz*, Matbaatu't-tekaddum, Mısır, s. 189.